

A HATÁROZOTT NÉVELŐ HASZNÁLATA XVI—XVII. SZÁZADI ÚRISZÉKI PERSZÖVEGEKBEN

K. FÁBIÁN ILONA

A magyar nyelv határozott névelőjének történetét a legkorábbi nyelvmemlékektől a XVII. század végéig felvázoló vizsgálódásaim során nagy figyelmet fordítottam arra a — magyar nyelvtudomány által kevésbé hasznosított, gazdag nyelvi anyagot tartalmazó — kiadványra (Úriszék. Szerk. VARGA ENDRE. Magyar Orsz. Levéltár Kiadv. II. 5. Bp. 1958.), amely bő válogatást tett közzé XVI—XVII. századi úriszéki perszövegekből. A szövegek nyelve általában magyar (még ha sok is bennük a latin kifejezés), de néhány latin és szlovák nyelvű irat is található a kötetben. A kiadvány bevezetője kifejezetten inspirálja az itt publikált szövegek alapján végzendő nyelvészeti kutatásokat: „forráskiadványunk ... azt a célt szolgálja, hogy eredeti formájukban tegye hozzáférhetőkké szélesebb tudományos körök, különféle tudománysszakok művelői számára az úriszék perjegyzőkönyveknek eddig nem publikált, tartalmi és nyelvi tekintetben egyaránt igen értékes részleteit.” (52. 1.). A „paleográfiaia hűségére” törekvő közlés valóban alkalmas arra, hogy a névelő alaki és tartalmi fejlődését nyomon követhessük. Különösen hasznos a „földrajzi alapon történő uradalmak szerinti” (48. 1.) beosztás, így „volt biztosítható, hogy az egy tájegységre vonatkozó adatok együtt maradjanak, egy-egy vidék jellegzetessége kirajzolódjék, ami szövegeinket mind a történeti, illetőleg jogtörténeti, mind a nyelvészeti és néprajzi kutatások számára hozzáférhetővé teszi” (48. 1.). A jegyzőkönyveket három nagy földrajzi terület szerint csoportosította a kiadvány: 1. a Dunántúl, 2. az északnyugati országrész, 3. az északkeleti országrész. Ez a területi beosztás a különböző vidékeken más-más fejlődési fokot mutató nyelv kutatásának mindenképpen előnyére szolgál. A három nagy egységet követtem vizsgálódásaimban, gondolva arra, hogy a névelő fejlődése, használati köre nem mutat teljesen azonos képet. A perszövegek időrendben követik egymást; a legrégebbi jegyzőkönyvek éppen a dunántúli szalonaki uradalomból valók. „Szerencsés véletlen folytán e sorrend az uradalmaknak a három nagy egységen belüli földrajzi sorrendjével többnyire egybeesik, így a közölt 19 uradalom Vas megyétől Bereg megyéig logikus sorrendben követi egymást, kiadványunk anyaga tehát úgy földrajzi, mint időrendi szempontból könnyen áttekinthető.” (48. 1.). Külön erényük a jegyzőkönyveknek, hogy sokszor érezhetően a beszélt nyelv fordulatait használják, „az élet sokszínű képét páratlan közvetlenséggel tárják az olvasó elé.” (15. 1.). A „majd 400 éves magyar szövegek s a bennük szó szerint megőrzött hosszú párbeszédek” (16. 1.) a nyelvtudomány részére igen hasznosak. Ugyanakkor a kiadvány bevezetése figyelmeztet, hogy „az úriszék korszakunk elején, sőt helyenként a XVII. század első felében is fejletlen írásbeliséggel, szabályszerű jegyzőkönyv felvétele nélkül tárgyaltak. Az elintézésre került perekről gyakran csak rövid feljegyzések, hiányos jegyzékek készültek.” (46. 1.). „A szóbeliség korszakát ezek a feljegyzések kötik össze a formailag már kialakult jegyzőkönyvekkel.” (46. 1.).

A határozott névelő történetében a XII—XVII. századokra korlátozódó — s itt

nem részletezhető — kutatásaim világossá tették: a jól feldolgozottak mondható korai (XII—XIV. századi) nyelvm emlékeink (összefoglalóan BENDŐ LORÁND: Az Árpád-kor magyar nyelvű szöveg emlékei. Bp. 1981.), illetve a XV. századból feldolgozott Bécsi Kódex (IMRE SAMU: A határozott névelő használata a Bécsi Kódexben, MNy. XLIX, 348—59.) és Szabács Viadala (IMRE SAMU: A Szabács Viadala, Akadémiai Kiadó, Bp. 1958.) után a téma szempontjából éppen a XVI—XVII. századi szövegeket részesítették kevesebb figyelemben. A fejlődésvonal kirajzolja, hogy a magyar nyelv különletében kialakult, s legkorábbi nyelvm emlékeinkben még hiányzó, de a XIV. század elején már biztosan megjelent határozott névelő a XV—XVII. századra elterjedt, használatának keretei kialakultak és véglegződtek.

Az alábbiakban területi egységenként haladva tekintem át a határozott névelő használatának egyes eseteit a XVI—XVII. századi úriszék perszövegek alapján, nyelvi normaként a mai nyelvhasználatot állítva, mert ez nyújt megbízható támpontot a határozott névelő használata máig húzódó fejlődési tendenciáinak XVI—XVII. századi állapotához.

Az első területi egységet a nyugat-dunántúli *szalór.aki* uradalom képezi, s egyben e területről valók a legkorábbi szövegek is.

1. Névelőhasználat a tulajdonnevek előtt:

A személynevek sokszor névelő nélkül szerepelnek. 1582. 68: pörlöth Soljóm Mattyással; 1584. 73: Gergyl porkolaboth, 1611. 124: Janos monta kj. Kétségtelen, hogy a névelő nélküli személynevek túlsúlyban vannak, tetemes azonban a névelős személynevek száma is. 1587. 86: *az* Chomon Gasparne; 1593. 106: *zydoth az* Pal (Eddig nem szerepelt ez a név.); később: *az* chattari erdő ispan, Pal; később 107: *Az* Pal erdő ispannak *az* Peterrel. Ez utóbbi néhány példa mutatja, hogy a tulajdonnevek előtt mennyire ingadozó a névelőhasználat. Ha a személynév előtt jelző áll, akkor egyetlenegyszer sem marad el a névelő. 1582. 70: *Az* rohoczky magyar warosy Prýsink Merth; 1592. 101: *az* meremý Wokýcz Palhoz. A kijelölő jelzős szerkezet megegyezik a mai használattal. 1612. 129: *Ez a* Peter.

Az úriszék jegyzőkönyv változatos földrajzi nevei a névelőhasználatban is változatosságot mutatnak. Túlúlsúlyban vannak a névelős alakok. 1586. 85: Török orzagha; 1587. 93: Nardan. 1587. 91: *az* Pýnkwaba; 1612. 128: *az* Dunantul; később Dunan tuul.

Ha a személynév birtokos szerkezet része birtokos jelzőként, akkor szintén ingadozást mutat a névelőhasználat. Legtöbb esetben a birtokos szerkezet rövid formáját használja a jegyzőkönyvek írója: névelő és -nak, -nek rag nélkül, birtokos jelző + birtok sorrendben. 1612. 126: Bagodj vram szolgálja dolga; 1582. 67: czaký Zölösý Janos pýncheýett; 1611. 123: Lukach szoloyen. Csak néhány esetben kapott névelőt a birtok, és az előbbi szórend is felcserélődött. A birtokos jelzőként szereplő személynév többször névelővel szerepel. 1666. 623: *a* Szentcs (vezetéknev) ebei; 1584. 74: *Az* Klöýber Benedek feleseghe; 1587. 87: Bölföl Leorýcznek az attýattol. A személynév -é birtokjellel nem kap névelőt. 1612. 132: Ztuparjche legien a föld.

2. Névelőhasználat a köznevek előtt:

A köznevek előtti névelőhasználat sokkal egyöntetűbb a tulajdonnevekéhez viszonyítva. Az élőlényt jelentő köznevek előtt a mai használatnak megfelelően alkalmaz névelőt a szalónaki úriszéki jegyzőkönyv írója. Gyakran fordulnak elő ilyen szavak: feleség, asszony, sáfár, meny, legény, szolgál, polgár stb. Ezeket a személyeket általában előbb nem említette a beszélő, de mint ismert polgárookra (sáfár, hegymester), vagy mint az ott jelen levők előtt ismertekre hivatkozik. 1612. 126: *a* safare; 1582. 68: *az* felesagae; 1612. 132: *A'* leginnek; 1612. 126: *a* pastornak; 1611. 123: *A* zolgaja; 1584. 74: wizeht wýne ky *az* tharsajnak; 1582. 68: *az* azzony emberth;

1589. 99: *az* hegi mesterel (még kétszer névelővel szerepel). Ha a főnév birtokos személyragos szó, akkor is találunk előtte névelőt. Igen változatos szóincsu a jegyzőkönyvek köznévhazsnálata. A mindennapi életben előforduló tárgyakról, dolgokról, az ember környezetében élő állatokról folyó viták, perek jegyzőkönyvei bizonyítékai a nyugat-dunántúli szalonaki terület fejlett névelőhasználatának. Ezeket a szavakat (pl. kocsmá, falu, udvar, híd, hús, kert, marha stb.) a jegyző előbbi említés után névelővel használja, vagy korábbi említés nélkül határozottnak és közismertnek veszi, és akkor szintén alkalmaz előttük névelőt. Néhány példa az igen nagy számú adat közül: 1582. 68: *az* korczmara; 1582. 69: *az* feldreys eýtötte; 1584. 72: *az* wczan; 1587. 91: *az* hýdrol; 1611. 123: ment *a* szölöben; 1611. 123: *az* aztalra tette *a* terujnben; 1582. 69: *az* wñöth; *az* tehenerth.

Csupán néhány példa van arra, hogy ilyen köznevek előtt nem találunk névelőt. Ha a főnév birtokos személyragos szó, néha elmarad a névelő. 1582. 68: feýeth; 1584. 73: azonýomat. A tűz, víz, jég szó elől szintén hiányozhat a névelő. Az ember szót a jegyzőkönyv is névelő nélkül említi, mint ahogyan ezt a Bécsi Kódexben és az Érdy-Kódexben is tapasztaljuk. 1614. 134: embert illetj. Régies fordulat, hogy a tisztelt személyt jelentő szó névelő nélkül is előfordul. 1584. 75: saffarnakis; 1584. 73: wdwar bjronak.

Igen nagy számban fordul elő a jegyzőkönyvekben elvont főnév. 1611. 124: *a* költseget; 1582. 69: *az* zýdalmazastýs; 1582. 69: *az* zýthkokath; 1582. 70: *az* týla-lomwal. A névelőhasználat szinte kivétel nélkül megfelel a mai szabályoknak.

Főnévként használt más szófajú szavak szép számmal fordulnak elő az úriszéki perek szövegében. Legtöbbször a helynevekből -i-vel képzett mellékeveket használja a jegyző főnévi értelemben. 1586. 81: felele *az* domboroýakhoz; 1582. 70: *Az* meremýek. Ha két ilyen szó kerül egymás mellé felsorolásképpen, akkor az első előtt van névelő, a második előtt (a kötőszó után) nincs. 1586. 80: *az* chemýekhez es nardaýakhoz; később: ezek *az* nardaýak es chemiek. Tetten érhető a névelőnek a korábbiakban is említett tulajdonsága, hogy tudniillik a szerkezeteket összefogja. Felsorolásokban ma is kihasználjuk ezt a tulajdonságát (FÁBIÁN PÁL: MNy. LII, 489—491): „ha az azonos mondatrészek szoros együvértartozását akarjuk kifejezni, akkor, a határozott névelőt csak egyszer tesszük ki az azonos mondatrészek közül az első elé. Így módunk van bizonyos csoportosításra.” Visszatérve a szalonaki jegyzőkönyvhöz: a megfordított felsorolás alkalmával is csak egyszer használ a jegyző névelőt: az első szó előtt. Más esetben viszont az első szintagma elől elmaradt a névelő, de az elkülönítendő második szerkezetet névelő vezeti be. 1582. 69: Kýs zentmihalýak *az* zent mihalýaknak rettekét mind el ettetek. Előfordul még főnévi értelemben az enyém birtokos névmás, mindig névelővel. 1587. 86: mert *az* eným *az* retth. Mivel *az* névelő nem fordul elő más szerkezetben, feltételezhető, hogy a vallomást tevő magára mutatott a kijelentés közben, így tolaodott ide az *ez* — hangsúlytalanul ejtett, magas magánhangzóú — alak. Hangrendi illeszkedés nem lehet, egyáltalán nem fordult elő ilyen illeszkedés. Esetleg elírásra gondolhatunk még. A többi melléknév is mindig névelőt kap, mint más főnevesítendő kifejezés. 1595. 116: *ez* *az* nem jambor el menth. Az adósok, szegények szavak névelő nélkül valóban csak mellékevek, azaz az összetett állítmány névszói részei, s mint ilyenek, ma sem minden esetben kapnak névelőt. Határozóként szereplő mellékevek szintén nem igényelnek névelőt. 1582. 69: býsnek baýosnak zýdalmaztha; igen zýtta mynd kwrwanak, baýosnak; býsnek baýosnak mondotta. Az *egyik* és a *másik* szavak előtti ingadozó névelőhasználatot az indokolja, hogy — csak két dologról vagy személyről lévén szó — igen konkrét a névmás értelme. Önállóan vagy más szóval együtt sokszor névelővel szerepel a *másik* névmás, de az *egyik* szó csak ritkán kap névelőt. 1612. 129: *az* egygik gyermegett

erdemli; 1612. 126: mond eggik az masiknak. Hasonló a helyzet, ha ezek a névmások jelzőként szerepelnek. 1593. 111: egýk kantortol foghwa az massýk kantorigh. Névtós főnév előtt mindig szerepel névelő, kivéve, ha a főnév tulajdonnév. 1586. 81: az dezma ellöth; 1586. 81: az dezmanak ellöthe; 1593. 105: az keresetth zereneth; 1614. 138: te Pinka ('folyónév') meleth föl es ala jartal.

3. Névelőhasználat a jelzős szerkezetek előtt:

A mondatban önállóan szereplő névszóknál sokkal gyakrabban fordulnak elő a különböző hosszabb-rövidebb szerkezetek. Gazdag anyag áll rendelkezésünkre minőség-, kijelölő, mennyiség és birtokos jelzős szintagmákból.

A minőségjelzős szerkezetek kivétel nélkül névelővel állnak. 1593. 108: az hodazi zöllöth, 1588. 97: az egez falwhoz, 1587. 89: az el wezeth penzról; 1586. 97: az zegený megh holth ipamnak; 1582. 68: az fel kéze soha jo nem lezen.

Az eddigi nyelvelmékekben előforduló adatokhoz képest (és az abszolút mértéket tekintve is) igen sok a kijelölő jelzős szintagma. Ennek oka a többszöri visszautalás vagy a közvetlen rámutatás lehet. 1584. 76: Ezek az kwczar falwyak; 1586. 83: az az lanch; 1587. 91: mynd awal az gabonawal egyethembe, 1593. 106: azth az fath; 1595. 116: ez az nem jambor el menth; 1611. 124: Ezt a törwent; 1612. 131: hogi aza föld. A jegyzőkönyv írója néha egybeírta a mutató névmást és a határozott névelőt, de mind több a mássalhangzóval kezdődő szók előtt a névelő rövid formája, a névmástól különírva. 1612. 131: azon a heljen; aza kertsegh; 1612. 132: annak á földnek; 1614. 133: ennek a marhanak es jozagnak; 1616. 134: ahoz a jozaghoz; abban az szőlőben (de: a szőlőben kapálni); 1617. 144: aza giermek; aszt az tiszt es teóruenith; Ezek tetek eszt á töruenit.

Látjuk tehát, hogy azonos jegyzőkönyvön belül is nagy az ingadozás a névelő rövid és hosszú formájának használatában. Feltehető azonban, hogy a beszédben nem különült el ennyire a rövid és a hosszú alak a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt: a névelő z hangja némileg már hasonulhatott a szókezdő mássalhangzóhoz, s ezt a z helyébe lépő új mássalhangzót egy mellékljel jelezte állandó érvénnyel. 1612. 136: annak á földnek; 1617. 144: eszt á töruenit. Két mondatföredék bemutatja, hogyan lesz egy határozatlan, eddig ismeretlen fogalomból a következő mondatban határozott, már ismert fogalom (a határozatlan, majd a határozott névelő felhasználásával): 1583. 209: wolth neky egj wehem lowa; majd: azt az lowath. Nincs rá példa, hogy a kijelölő jelzős szerkezetben a mutató névmás és a főnév közül hiányozna a határozott névelő.

Sorszámnévi jelző előtt ingadozik a névelőhasználat a szalonaki uradalom jegyzőkönyveiben. Sok esetben elmarad a névelő, amikor ma alkalmaznánk. 1582. 69: Első býzonýsagh; Masodik býzonýsagh; Az harmadyk býzonýsagh. E három példa egy jegyzőkönyvön belül fordul elő. Vegyük azonban figyelembe, hogy ma, ha vázlatosan, pontokba szedve, felsorolásszerűen, nem teljes mondatokban fogalmazva jegyzetelünk mi sem tennénk ki a névelőt. Így például:

1. bizonyíték: ..., vagy: Első bizonyíték: ...
2. bizonyíték: ..., vagy: Második bizonyíték: ...

Tudni kell továbbá, hogy a jegyzőkönyveket előbb a per alatt vázlatosan vették föl, később fogalmazták meg a teljes szöveget. Ez lehet az oka a következtetlenségnek. 1584. 73: 15. napra köl meg eskwdný; 1612. 129: Az harmadik fia penigh.

A mennyiségjelzős szerkezetek — ha konkrét összegről, mennyiségről van szó — rendre névelővel állnak, egyetlen névelő nélküli mennyiségjelzős szerkezetet találtam csupán. 1584. 73: Megh atta khet forentoth; 1587. 91: ez az keth zöllő; 1582. 70: Mind az a harom; 1614. 137: az egj pint borth; 1584. 74: mynd az keth feleth; 1589. 100: az hatt forentoth; azth az hatth forentthoth. Ha nincs szükség determinálásra,

akkor nem használ a jegyző névelőt. 1582. 68: harmÿcz forÿntherh, meg býzonÿet harom emberrel.

A birtokos szerkezetek tagjai ritkán kapnak bővítményeket a szalónaki jegyzőkönyvekben. A szintagma tagjainak sorrendjében a birtokos jelző legtöbbször megelőzi a birtokot. A birtokos jelző előtt úgyszólván mindig találunk névelőt, akkor is, ha -nak, -nek ragos, akkor is, ha ragtalan. Nagyjából azonos számban fordul elő a jegyzőkönyvekben hosszabb és rövidebb birtokos szerkezet. Hosszabb szerkezetek: 1593. 108: *az washegÿ zöllőnek az arabol*; 1584. 75: *az egi wegh borazlaynak az arath* ('az egy vég boroszlóinak [posztónak] az árát'). Ha a birtokos jelző ragos, akkor a birtokot is meg szokta előzni névelő, de egyetlen kivételt itt is találtam. 1639. 161: *az olasznak szolgálja*. Ragtalan birtokos jelző esetén nem került a szerkezetbe egyszer sem névelő. 1587. 86: *de az földek es rettek dolgabol*; 1584. 74: *az wr jozagha*. A birtokos szerkezet megszokott sorrendje mindössze egyszer cserélődött fel. 1593. 110: *ó wolph twthorok az harom gyermekeknejs*.

A szalónaki uradalom jegyzőkönyveiben szereplő névelők tartalmi és formai fejlődésének összegzése.

Tartalmi fejlődés:

A névelő használata elért a mainak teljesen megfelelő szintre. Csak néhol fordul elő ingadozás. Tulajdonnevek előtt változóan tesszük ki a névelőt, sőt birtokos jelzőként álló tulajdonnév előtt a névelő éppenséggel sok vitára ad okot a 19–20. században is. (Nyr. II, 169; Nyr. 355; Nyr. XX, 213; MNy. LIV, 361–4; MNy. LV, 263; MNyR. I, 270–2.) A köznevek előtti névelőhasználat sokkal egyöntetűbb, kevés kivétellel a mai szabályoknak megfelelő. Az egyes szintagmák közül kiemelném a kijelölő jelzős szerkezeteket. Ez a szó szerkezet alakult ki a legkésőbb a névelő szempontjából, érthetően, hiszen a mutató névmás és a származásra nézve rokon névelő került egymás mellé. Hogy a jegyző (és a beszélő) teljes biztonsággal és szabályszerűséggel használja ezt a szintagmát, bizonyítja: végére értünk egy folyamatnak, amelyben a hangsúlyos mutató névmás és ugyanennek az alakulatnak mind hangsúlytalanabb formája két külön úton haladt a fejlődésben. A folyamat két-három évszázaddal korábban kezdődhetett el. Az alakilag sokáig azonos *az* különböző hangsúllyal ejtve más-más értelmű volt, mígnem formailag is elkülönültek egymástól.

Formai fejlődés:

A szalónaki uradalom jegyzőkönyveiben leggyakrabban előforduló névelők: *az, a*. Ritkábban jelennek meg az *ā, á, a, o, ā, ez* alakok. A névelőt az őt követő szóval sohasem írták egybe. Találunk ritkán *aza, azia, ezia, eza* alakot is (mint a kijelölő jelzős szerkezet részét). Körülbelül a XVI–XVII. század fordulójára esik az az idő a szalónaki területen, amikor mind többet látjuk mássalhangzóval kezdődő szó előtt a rövid formát. Egyetlen bizonyíték sincs arra nézve, hogy a névelőnek a rövid vagy a hosszú alakja hasonulást mutatna a következő, mássalhangzóval kezdődő szóhoz. A nyelvi ökonómia azonban bizonyosan ezen az úton haladt. A kiejtést nem mindig követő írásmódra bizonyítékul szolgálnak a mutató névmás ragozott formái és néhány kötőszó: egyszer jelölik a hasonulást, máskor elhagyják. Az egybeírás-különírás is ingadozó. 1582. 69: *Ammy*; 1584. 74: *abol*; 1582. 71: ha foktak, *a wagÿ*, ha nem; 1618. 147: *acki* illetj; *Az mi ismeg ebbeol* az reszbeol; 1616. 123: *ara* a türe; 1616. 123: *annak, a kj*; 1587. 93: *A kor* adoth wolph; 1587. 94: *hogÿ akor* az napon; 1610. 121: *akkor*. Érdekes hasonulás történt viszont a mutató névmás és az ígekövető között 1587. 88: *azerth am megh* wagyon.

Mivel jogi aktusok, perek jegyzőkönyvéről van szó, érthető, hogy latin szakszavak és kifejezések kerültek a magyar nyelvű szövegekbe. A határozott névelő fejlettségére utal, hogy az ilyen kifejezések előtt is a szabályoknak megfelelően használták

azokat. 1610. 121: akkor az *a* relicta chak titulo inscriptionis possidealta; 1583. 72: *az* in causam attractusnak hűtöt találtak woth (sokatmondó, hogy a névelő még a praepositio előtt is megtalálható); 1583. 72: *az* prescripciora semmő törwent nem tettek woth.

Az úriszéki jegyző személyének változását követni lehet a perek szövegei alapján. Például a századforduló táján mássalhangzóval kezdődő szók előtt sokszor a névelő rövid alakját találjuk. Az 1616. febr. 24-i per szövegében (140—1. l.) azonban egyáltalán nincs *a* névelő, de az *az* használata szabályos. Ugyanez érvényes a 142—3. lapon található perre. Az 1617. dec. 16-i perszöveg viszont már *a* és *á* alakot is használ mássalhangzó előtt (de az *az*-t is). 1617. 143: ez *á* dologh; 1617. 144: *á* több szomszed morha keőzibe. Ezek az esetek kivételnek számítanak, továbbra is a 140. lap előtti állapotokat és formákat mutatja a névelőhasználat (145—8. l.). Az 1618. évi január 6-án Szalónakon kelt per szövege (148. l.) újra tartalmaz *a* névelőt, illetve jól megférnek egymás mellett a jegyzőkönyvben a különböző formák. 1618. 149: *a* gyermek penig az mely őrzette á marhat, ki haytotta zabbol á vemhet; később: *az* fiadhoz. A 151—7. lap jegyzőkönyvei ismét kezdetlegesen használják a névelőt, főleg ami a formát illeti. Visszatérve a századforduló néhány perszövegére (pl. 122—136. l.), egyértelműen látható, hogy utána visszaesést tapasztalunk, illetve amelyik kéz az említett (formailag legalábbis) fejlettebb szövegeket írta, más személy volt, mint aki a jegyzetelést folytatta. Ilyen jellegű megfigyeléseim arra mutatnak, hogy a nyelvi jelenségek fejlődése a nyelvet beszélők és lejegyzők egyedi nyelvhasználatán keresztül tört utat magának. Feltevéseimet a levéltári anyag eredetiben való vizsgálata, azaz a kézírás tanulmányozása egyértelműen eldönthetné.

Az északnyugati országrész területéről a *garamszentbenedeki* úriszéki jegyzőkönyvek pereit vizsgáltam.

1. Névelő a tulajdonnevek előtt:

A tulajdonnevek előtti névelőhasználat nagy következetességet mutat: nem találunk névelőt sem a személynevek, sem a földrajzi nevek előtt. 1678. 837: Zachar Juditnak uttyát; 1679. 844: Keőhid Gyarmathon; 1679. 844: Kis Tatrara menyvén lakni; 1679. 844: néhaý Szentés Istvaný.

2. Névelőhasználat a köznevek előtt:

A névelővel szereplő konkrét és elvont közneveket előbb már említették vagy határozottnak, közismertnek veszik. 1677. 836: éljék *az* hatart; *a* marha tartasban; alkudgyanak megh *á* faluval; 1678. 838: *az* orszagtokat; *az* ersekteknek is. Ha a köznevet nem előzi meg névelő, annak külön oka van. Nincs névelő alanyi ragozású állítmány után: 1677. 836: bérellyenek magoknak hatart. Sokszor elmarad a névelő a birtokos személyragos főnév előtt. 1679. 845: végezűdvén dolgok; 1677. 836: confiscáltattjuk juhok; 1679. 841: maradékit is; 1678. 838: káromkodássírúl. Mindössze három főnévként használt más szófajú szót találtam, ezek közül két kifejezés névelővel szerepel. 1679. 845: *az* eleieis; 1679. 846: *az* három falubéliek; 1679. 845: kis tataiaknak és kis keszieknek.

Ha a főnév után névutó áll, akkor rendszeren névelőt kap a szerkezet. 1679. 846: *á* nemes kaptolon altalis; 1678. 838: *az* dominus praesidens által szedetett es coram moderno iudicio producalt bizonyságokból. Ha a főnév birtokos személyragos szó, a névutós szerkezet elé sem kerül névelő. 1679. 844: attýafiaival edgyút; 1679. 841: szitkozodtanak urok és barátok ellen. Máskor a fogalom határozatlansága miatt nincs névelő. 1677. 836: né élyék falu hatarat bér nilkül.

3. Névelőhasználat a jelzős szerkezetek előtt:

A minőségjelzős szintagmák elől sokszor hiányzik a névelő az északnyugati országrész perjegyzőkönyveiben. Sokkal nagyobb bizonytalanságot lehet tapasztalni,

mint a nyugat-dunántúli, szalonaki területen. 1678. 837: *ā* jelen lévő biraké; 1679. 845: *a* török urokkal; 1678. 839: *az* actioban specificált karomkodássokra; 1679. 844: *azon* *azon* *azon*, 1679. 841: *paldi* szőlő legyen való ősi szőlőt; 1678. 837: *az* *may* napighis maganal tarttja; 1678. 837: *megh* irt személynék; 1679. 845: *az* *megh* irt okokra nézve; 1679. 844: édes örögh attyoktul marad; 1679. 846: még magok marhat. Legtöbbször elmarad a névelő a jegyzőkönyvek szövegében a mennyiségjelzős szerkezetek előtt, valamint az *egyik*, *másik* névmások előtt is. 1678. 837: melyek kéth része; harmadik része; 1679. 846: se egyik résznek, se más résznek.

A birtokos jelzős szerkezetek is nagy változatosságot mutatnak a névelőhasználat szempontjából. A szintagmák kétharmada előtt találunk névelőt. 1679. 846: *a* nemes kaptolon ispanya tilalmazásával; 1679. 844: régtől fogvast *az* urak engedelmeiből; 1679. 841: *ā* földes urak hatalmaval. A legtöbb birtokos jelző az előző példákhoz hasonlóan ragtalan. Ha mégis kap -nak, -nek ragot, akkor két alkalommal névelő is követi a jelzőt, két alkalommal pedig nem. 1679. 844: ... névelő iffiaknak *az* örögh attyók, 1678. 838: annakis *ā* lölkinék *az* lolkit; 1678. 839: *az* actiojanak tovább való megerősítésére; 1679. 844: *az* haznak birasaban.

A névelő nélkül álló birtokos jelzők azért feltűnőek, mert már ismert, említett vagy határozott dologról, ill. személyről van szó, s ilyen esetekben a garamszentbenedeki jegyző általában névelőt használ. Itt tehát nem stilisztikai változatosság célzata vezeti a jegyző kezét (bár kétségtelen, hogy van ilyen eredménye), hanem a bizonytalanság. 1679. 841: yelen levő két tanuk bizonisagabul; 1678. 837: előrekes feöldes ura nagy *megh* vetéssévell; 1677. 836: falu hatarat (korábban már említette a jegyző névelővel!), 1678. 839: Istennek kegyelmességére. Külön figyelemre méltó, hogy a fenti példákhoz hasonló hosszú szintagmák a nyugat-dunántúli területeken (50–100 évvel korábban is) vonzották a névelőt. A birtokos jelző — birtok-szórendet egyszer sem cseréli fel az írrok.

Érdekes, hogy az átnézett perekben csupán két kijelölő jelzős szerkezet fordult elő. 1679. 846: *azon* *azon* *azon*. Az *azon* mutató névmás legtöbbször névelő nélkül, fordul elő, a főnév pedig egyéb ragot kap. 1679. 844: *azon* házba; 1679. 846: *azon* David Révét; 1679. 841: *azon* szőlőt; 1679. 842: *azon* eőt forint vinculumat; 1679. 843: *azon* haz helyéhez; *azon* házba; 1679. 847: *azon* hamu égetük; 1680. 850: *azon* birsagiban.

A felsorolt példák mutatják, hogy ez az északnyugati terület a határozott névelő használata szempontjából nem éri el azt a nyelvfejlődési fokot, amelyet ekkor a nyugat-dunántúli vidék képviselt. Általánosság szintjén erősíti ezt meg a perszövegek nyelvének áttekintése. Jellemző, hogy az északnyugati országrész kétszásztíz jegyzőkönyve közül a csejtei és a berencsi uradalom pereit (néhány soros magyar nyelvű betoldástól eltekintve) latinul jegyezték le (ez mintegy hetvenöt jegyzőkönyvet tesz ki). Ehhez hasonló a helyzet a semptei, spácai és lednici területeken. Így csak a garamszentbenedeki és esztergomi uradalom jegyzőkönyveire hagyatkozhattam. Ezek a szövegek is sok latin kifejezést és mondatot tartalmaznak.

Az északkeleti országrész nagy területére terjedt ki a *makovica*i uradalom, amelyet ebben a korszakban a Rákóczi család birtokolt. Az uradalom népessége túlnyomó részben „orosz (kárpatukrán) nemzetiségű” (Úriszék 881. 1.). „Az uradalom gazdasági és társadalmi viszonyait — az ország más részeihez viszonyítva — bizonyos hátramaradottság jellemzi, ami, mint látni fogjuk, a jogszolgáltatásra sem maradt hatás nélkül.” (i. m. 881. 1.) Érdekes lesz megfigyelni, van-e ennek a „hátramaradottság”-nak nyelvi következménye, illetve lecsapódása a Zboróban datált jegyzőkönyvekben.

1. Névelőhasználat a tulajdonnevek előtt:

Sem személynevek előtt, sem földrajzi nevek előtt nem használ a perek jegyzője

névelőt, ha önállóan szerepel a szó. 1636. 887: petrouaj soltis Janos felesége; 1636. 886: Saaros Patakra; az krajnik fia, Fedor. Találunk viszont névelőt egy hosszú szerkezet előtt, pedig latin szavak vannak a szintagmában: 1636. 887: *az actioban specificatlatot Gaídosik Jurko*. Ha kijelölő jelző áll a tulajdonnév előtt, akkor kap névelőt a szerkezet. 1636. 887: *ez az Tuaroczý fia Gabotorol Petrouara*.

2. Névelőhasználat a köznevek előtt:

A már említett vagy közismert dolgokat, illetve elvont fogalmakat jelentő köznevek általában szabályosan névelővel állnak. 1636. 886: mellikúnke *az szer az szekersseghre?*; *az dologh kjsedelmet nem kyuán*; 1638. 888: *az szenat fel takartatta*; 1636. 887: *az bizonjsagokbol ki teczik*. A zborói jegyzőkönyvekben is elmaradhat a névelő, ha a főnév birtokos személyragos szó. 1638. 888: *fejeuel*; 1636. 886: *keszeben*; *felel az serelmeert*. Egy példa mutatja, hogy az egyértelmű fogalmazást egyetlen névelővel biztosítani lehet: 1636. 887: Jurko *az fogait czikorgattja*. Névelő nélkül ugyanis a „Jurko fogait” birtokos szerkezet lenne, a mondatban pedig nem szerepelne alany, illetve más értelmet kapna a mondat. Így „követelt” maga elé névelőt egy birtokos személyragos főnév. Ha határozatlan a tárgy és az igei állítmány alanyi ragozású, akkor a tárgy előtt természetesen nincs névelő. 1636. 886: *az dologh kjsedelmet nem kjuan*; onnan szekerst bocziassanak.

3. Névelőhasználat a jelzős szerkezetek előtt:

A minőségjelzős szintagmák előtt általában szerepel névelő az északkeleti országrész jegyzőkönyveinek szövegében. 1636. 886: *az bal kezet*; *az gaboltoj korczman* (eddig nem említette az írnok!); *az nalam leuo fejszeuel*; 1638. 888: *az félól megh irt I*; 1636. 887: *az elso tanu mongya*. Mindössze két mennyiségjelzős szerkezetet találtam. Ezek közül az egyik bizonyára azért nem kapott névelőt, mert a jelzett szó birtokos személyragos, illetve a fogalom határozatlan: nem mondja meg, melyik két ujjról van szó. 1636. 887: *ket ujara megh kezd benulnj*; 1638. 888: *az negyuen forint helet*.

A kijelölő jelzős szerkezetekben két esetben találunk névelőt, egy esetben nem. 1636. 886: *abol az processusabol*; 1636. 887: *ebben az dologban*; 1636. 886: *Hogj esset ez dologh*. Ez utóbbi kifejezés archaikus jellegű, miként ezt ma is szívesen használjuk tömör szerkezetekben.

Az északkeleti országrész perjegyzőkönyveinek birtokos szerkezeteit a rövidségre törekvés jellemzi: csupán egyetlen -nek ragos birtokos jelző fordul elő, amit azonban nem követ névelő. 1638. 888: *az eo Nga reteinek eggik reszet*. A rövid birtokos szerkezetek belsejében természetesen nincs névelő, előttük pedig ingadozik a használat. 1636. 886: *az uduarbiro uram commisioiabol*; *az krajnik fia*; 887: *krajnik fia*; *az krajnik fia*; *az krajnik fianak*; 1636. 887: *uduar biro uram szemeljet*; *krajnik kezehez*; 1638. 888: *az eo Nagysaga reteit*.

A makovicai uradalom névelőhasználat a szalónakiétól kissé elmaradt, de az északnyugati országrészénél fejlettebb, egyöntetűbb. A bevezetőben említett „hátramaradottság”-nak tehát a nyelvi következményei nem érhetők tetten, már ami a névelőhasználatot illeti. Jellemző viszont, hogy igen sok a latin kifejezés és mondat, illetve néhány teljesen latin nyelvű jegyzőkönyv is található. Hogy biztosabban és pontosabban megállapíthassam az északkeleti országrész nyelvállapotának fejlettségét, feldolgoztam a munkácsi uradalom perszövegeit is.

1. Névelőhasználat köznevek és tulajdonnevek előtt Munkácson datált jegyzőkönyvekben:

A köznevek előtti névelőhasználat hasonló a makovicaiéhoz. A már említett, vagy közismert, illetve határozottnak, egyedinek vett köznevek előtt névelőt találunk konkrét és elvont fogalmak esetében egyaránt. 1684. 981: *ā tilalomnak*; *ā nyomra*; 1655. 968: *Az penzt*; 1654. 965: *a szőlővel*; 1650. 957: *az irasbul*; 1655. 968: *az len-*

gyélektől. Ha a fogalom nem határozott, utána esetleg alanyi ragozása az állítmány, vagy a főnév birtokos személyragos szó, akkor elmarad a névelő: 1650. 957: ha torveny mondgya; 1654. 965: pörét; folytattuan az pört; 1684. 981: marhát ne hajcsanak; marhaval *ā* nyomot el tapodtatták, 1646. 947: igassagaban; 1684. 981: tanúval. Elmaradhat a névelő a felsorolás második tagja előtt, ha az első tag előtti névelő a másodikra is vonatkozik és össze is fogja a két egységet, 1655. 968: kinek kinek *az ő* értéke es tehetséghe szerint. Ha szükséges a névelő, mert általa lesz határozott a fogalom, akkor a főnévként használt más szók előtt is megtaláljuk: 1655. 968: *az* többit; 1684. 981: *az* kocza falusiak. Elmaradhat a névelő, ha ez a más szófajú szó állapothatározó a mondatban. 1654. 965: biria ... mint saiatyat; 1650. 957: mint el szokot'elszökött'ember bünosse tette magat. Egyetlen tulajdonnév előtt sem találtam névelőt. 1646. 948: Bereghszaz varossanak privilégiuma ellen; 1650. 957: nemzetes Maxai Geörgy kepeben; 1655. 968: Maxim, 1684. 981: Négy lovaj veszvéen el Pléssának.

2. Különböző szerkezetek előtti névelőhasználat:

A minőség- és mennyiségjelzős szerkezetek előtt rendszeren találunk névelőt. 1655. 968: *az* karos kezes embereknek; *az* négy szaz forintokat 'a már említett ezerből négyszáz'; 1646. 946: *az* isteni felelmet; 1646. 950: *az* első feleletiteolis; 1646. 947: *az* előlebbeni uruknak. Néhány esetben azonban elmarad a névelő, ha a jelzett szó birtokos személyragos, vagy ha a jelző a *maga* névmás. 1646. 949: mostani kereset; 1646. 947: erős rabsagabol; 1638. 888: *maga* számára; 1646. 949: *maga* joszagan.

A kijelölő jelzős szerkezet a régi állapotot őrizte meg az *ezen*, *azon* és az *ez* mutató névmást használva — névelő nélkül. Ebből következik, hogy az *az* mutató névmás is állhat kijelölő jelzős szerkezetben, névelő nélkül, hangsúlyosan. Ilyeneket azonban nem tudok bemutatni, hiszen formailag megegyznek a névelős alakokkal. 1655. 968: *azon* völgiön leuó öt falu; 1646. 946: *ezen* I.; 1646. 950: *ez* dologban; 1650. 955: *ez* praefatus I.; 1650. 656: *Ez* felelet szerent. Három példa azonban határozottan mutatja, hogy kezd elterjedni ezen a nyelvterületen is a névelővel kiegészült kijelölő jelzős szerkezet. 1646. 948: ebben *az* dologban; 1654. 965: *az* olyan excessus; 1655. 968: *ez a* két fel 'fél'. Az északkeleti országrész Munkácson keletkezett úriszéki jegyzőkönyveiben igen sok a birtokos jelzős szerkezet. A perek hosszú sora egyöntetű abban, hogy mindegyik törekszik a rövid (-nak, -nek rag nélküli és névelőtlen birtokszóval történő) fogalmazásra. 1655. 968: *az* A megh fogatasa; 1646. 948: *az* eo Naga szeketeöl; 1646. 950: *az* orszagh teorvenje; 1684. 981: *ā* munkácsi birák törvénnye; 1654. 965: *az* var székhére. A ragtalan birtokos jelző előtti indokolatlan névelőelhagyás igen gyakori. 1654. 965: fő biro es tanach törvényével; 1646. 948: orszagh teorvenye szerint; 1650. 957: nem orszagh törvényé; 1646. 947: *ez* urunk eo Naga szabad varossaban. A -nak, -nek ragos birtokos jelzők előtt is sokszor elmarad a névelő. 1646. 950: teörvényeknek szokasa; 1654. 965: hegy birosaghnak tisztj miat. Mindig hiányzik a névelő a hosszú birtokos szerkezetben szereplő birtok előtt is. 1650. 957: *az* törvennek exitussara; 1650. 956: Erté *az* I-nek procatora által valo allegatioiat; *az* dominus Anak residentiaia; 1684. 981: *ā* nyom ki adasra, vagy *ā* tolvajnak ki adássára. A birtokos szerkezet megszokott sorrendje — az eddig tapasztalt ritka előfordulással ellentétben — a munkácsi uradalom jegyzőkönyveiben többször megváltozik: birtok + birtokos jelző sorrendre vált át (feltehetően ukrán nyelvi hatásra). Ilyenkor a szerkezet összetartozását mindig utatja a birtokos jelző -nak, -nek ragja, de a birtok itt sem kap névelőt, mint ahogy a máshol megszokott szórendben sem. 1654. 965: eléssék keresetitol *a* szőlőnek; 1650. 956: szolgálaiara *az* A-nak; 1654. 965: appellationia *az* olyan causanak; 1654. 965: akkor szomszegya nem volt Lakatos Mihály annak *a* darab resznek.

3. Egyéb észrevételek a munkácsi uradalom perszövegeivel kapcsolatban:

Igen sok a latin kifejezés és az egészében latin nyelvű jegyzőkönyv. 1684. 981: *az appellata*; 1646. 948: *az in causam attractus*; 1646. 949: *kevannjuk az indebitanak poenajan convincaltatni 'a helytelen, alaptalan panasz büntetésén'*; 1650. 956: *Az contractust*.

E terület névelőhasználatára formai tekintetben elmarad az elsőként vizsgált szalónakiétól. Csak néhány per jegyzőkönyvében található *a*, döntő többségében *az* formájú a névelő. A tartalmi vonatkozásokban viszonylag egyöntetűen jól alkalmazott névelő a formában elmarad a nyugati terület fejlettségétől.

Összefoglalás:

Összehasonlítva a három földrajzi (és nyelvi) területet, arra a következtetésre jutottam, hogy a névelőhasználatban kiemelkedően jó szalónaki (nyugat-dunántúli) uradalomhoz képest tartalmi és formai vonatkozásban egyaránt hátramaradottságot mutat az északkeleti országrész, különösen pedig az északnyugati terület. A Szalónakon lejegyzett perek változatos szókincsű és világos mondat szerkesztésű szövegeiben a névelő mondatbeli helye csaknem azonos a mai nyelvállapot kívánalmaival. A tulajdonnevek előtti névelő inkább változatosságot, mintsem szabálytalan ingadozást jelent. Ugyanígy birtokos személyragos főnevek elé is sokszor kiteszik a névelőt az írnokok. A gyakran használt kijelölő jelzős szerkezetekből ritkán hiányzik a névelő. A három vizsgált földrajzi terület közül a szalónaki jegyzőkönyvekben található a maihoz legközelebb álló, birtokos szerkezetek előtti névelőhasználat. Külön kiemelendő a formai fejlettség: a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt nem esetleges, hanem következetes a rövid (vagy a mellékjeles rövid) alak használata. A garamszentbenedeki perszövegek régebbi nyelvállapotot tükröznek azzal, hogy tulajdonnév elé sohasem tesznek névelőt, minőségjelzős kifejezések előtt pedig sokszor elmarad a névelő. A kijelölő jelzős szerkezeteket az *azon* mutató névmással fogalmazzák meg. A hosszabb, többféle bővítményt tartalmazó, négy-hat szóból álló kifejezések előtt sokszor hiányolhatjuk a névelőt. (Ilyen esetben a szalónaki területen kifejezetten jellemző a névelő — ha a fogalom úgy kívánja.) Az északkeleti országrészen fekvő makovicai és munkácsi uradalom perjegyzőkönyveiben feltűnő, hogy a tulajdonnevek előtt egyáltalán nincs névelő. Kevés a kijelölő jelzős szerkezet névelős formában, inkább az *ezen*, *azon*, *ez* mutató névmást használják. A minőségjelzős szerkezetek előtt találunk névelőt, ha az szükséges. A birtokos szerkezet legtöbbször rövid, előtte alig fordul elő névelő. Az északnyugati országrész és az északkeleti terület a névelő formája szempontjából fordított fejlettséget mutat a tartalmi fejlettséghez képest: a használati körben elmaradottabb északnyugati országrész pereiben a mássalhangzóval kezdődő szavak előtt az *az* formán kívül sok *a* és *ā* alakot találunk, míg Zboró és Munkács jegyzőkönyvei kevés kivétellel *az*-t használnak.

A határozott névelő szempontjából feldolgozott perszövegek jól mutatják a nyelvi jelenségek fejlődésének területileg eltérő ütemét.

VERWENDUNG DES BESTIMMTEN ARTIKELS IN DEN RECHTSSTREITTEXTEN DER PATRIMONIALGERICHTE IN DEN XVI-XVII. JAHRHUNDERTEN

ILONA FÁBIÁN

Die vorliegende Arbeit bildet Teil einer grösseren Arbeit, die der Ansbildung und geschichte des bestimmten Artikels von den frühesten Sprachdenkmalern bis zum XVII. Jahrhundert folgt. In dem hier veröffentlichten Teil werden die Charakterzüge aus dieser Zeit der Benutzung des bestimmten Artikels auf Grund der Rechtsstreittexten der Patrimonialgerichte aus den XVI-XVII. Jahrhunderten in 3 verschiedenen Gebieten des mittelalterlichen Ungarns analysiert. Es wird festgelegt, dass sich die Verwendung des bestimmten Artikels in den 3 untersuchten Gebieten wesentlich unterscheidet. Im Verhältnis zum heutigen Sprachgebrauch zeigt das Gebiet um Szakónak in Westungarn den entwickeltsten Zustand, der in wesentlichen der heutigen Sprachnorm der Verwendung des bestimmten Artikels sehr nahe steht. Untersuchung der weiteren zwei Gebiete (Nordwest- und Nordostungarn) zeigt in zahlreichen Fällen der Artikelsverwendung im Vergleich mit der heutigen Norm Differenzen auf; der Zustand der funktionellen Ausbildung gezeigt. Dieser Prozess wird in der Arbeit mit Hilfe des aus den Rechtsstreittexten genommenen Mustermaterials, das der gesprochenen Sprache sehr nahe steht, demonstriert und dadurch wird das sich von den Mustern abzeichnende Bild in die geschichte des bestimmten Artikels eingefügt.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ОПРЕДЕЛЁННЫХ АРТИКЛОВ В УРИСЕСКИХ СУДЕБНЫХ ДОКУМЕНТАХ XVI-XVII ВВ

ИЛОНА ФАБИАН

Настоящая статья является частью готовящейся работы, в которой автор изучает возникновение и развитие венгерских определённых артиклов начиная с самых ранних памятников языка до XVII века. В этой части работы автор анализирует особенности употребления определённых артиклов в текстах урисеских судебных документов XVI-XVII веков, записанных в разных областях средневековой Венгрии. Автор приходит к выводу, что в употреблении определённых артиклов в рассматриваемых трёх областях Венгрии имеются значительные расхождения. С точки зрения норм современного венгерского языка наибольшие сходства в употреблении определённых артиклов обнаружены в документах из западновенгерских областей (саконаки). Документы из северозападной и северо-восточной областей Венгрии свидетельствуют о значительном расхождении в употреблении определённых артиклов с точки зрения норм современного венгерского языка. Таким образом эти документы отражают употребление определённых артиклов в стадии развития из функционального употребления. Автор на материале примеров, взятых из судебных документов, язык которых принадлежит к разговорному стилю, показывает процесс развития функционального употребления определённых артиклов. Результаты исследования настоящей статьи способствуют формированию общей теории возникновения и функционального употребления венгерских определённых артиклов.